

ВІДІМЕННИКОВА ВЕРБАЛІЗАЦІЯ

Ірина Анатоліївна Мельник
к.філол.н., доц. кафедри української мови
Волинського національного університету
імені Лесі Українки, Україна

В статті определено разновидности и степень глагольной трансляции, выяснено особенности отсубстантивной вербализации, описано синтаксический и морфологический переход имени существительного в сферу глагола.

Ключевые слова: трансляция, транслируемое, транслированное, транслятив, вербализация, отсубстантивная вербализация, синтаксический глагол, морфологический глагол.

У статті визначено різновиди і ступені дієслівної транспозиції, з'ясовано специфіку відіменникової вербалізації, описано синтаксичний та морфологічний перехід іменника в дієслівну сферу.

Ключові слова: транспозиція, транспоноване, транспозит, транспозитор, вербалізація, відіменникова вербалізація, синтаксичне дієслово, морфологічне дієслово.

Перехід повнозначних слів із однієї граматичної категорії в іншу становить сутність транспозиції [6, 378]. У транспозиції прийнято розрізняти три важливі складники: транспоноване, транспозит і транспозитор. Слово, яке підлягає транспозиції, розглядають як транспоноване. Слово, що з'явилося в результаті транспозиції, називають транспозитом. Граматичний елемент, який переводить транспоноване в транспозит, отримав назву транспозитор.

Услід за професором І.Вихованцем, транспозицію тлумачимо як перехід слова з однієї частини мови до іншої, який здійснюється під впливом функціональних потреб, набуваючи синтаксичного, морфологічного і

семантичного вираження¹ [2, с. 20; 3, с. 26]. Синтаксична транспозиція як початковий ступінь переходу в системі частин мови засвідчує переміщення слова в нетипову для нього формально-синтаксичну позицію. Вона зумовлює утворення функціонально співвідносних синтаксичних одиниць для реалізації певної семантики, регламентує синтаксичне структурування тих чи тих значень. Наступний ступінь частиномовного переходу пов'язуємо з морфологічною транспозицією. Нова формально-синтаксична функція нерідко зумовлює зміну морфологічного оформлення відповідної частини мови або синтаксично пов'язаного з нею компонента. Семантичну транспозицію вважаємо завершальною в частиномовному переході. Вона сигналізує про набуття транспозитом іншого порівняно з вихідною лексичною семантикою значення.

Транспозиція відбувається в межах основних лексико-граматичних класів слів: іменників, прикметників, дієслів і прислівників. Вона може використовувати слова будь-якої із вказаних категорій і відповідно перетворювати їх в будь-яку іншу категорію. Залежно від частини мови, в яку переходить слово, прийнято вирізняти субстантивацію (перехід в іменник), ад'єктивацію (перехід у прикметник), вербалізацію (перехід у дієслово), адвербіалізацію (перехід у прислівник) тощо. Це дає змогу диференціювати транспозицію на субстантивну, ад'єктивну, адвербіальну і вербальну, залежно від того, в який семантико-граматичний клас слів (іменник, прикметник, прислівник, дієслово) переходить транспонований елемент. Крім того, в сучасній лінгвістичній науці набули поширення терміни відіменникова, відприкметникова, відприслівникова, віддієслівна для позначення такої транспозиції, при якій в якості вихідної виступає одна із зазначених категорій.

Відповідно до п'ятикомпонентної системи частин мови, які вирізняються з урахуванням семантичних, морфологічних і синтаксичних ознак,— на

¹ Пор. традиційний погляд, згідно з яким розрізняють два ступені транспозиції: 1) неповна, або синтаксична, за якої змінюється тільки синтаксична позиція вихідної одиниці без зміни її морфологічної належності до відповідної частини мови; 2) повна, або морфологічна, за якої утворюється слово іншої частини мови [5, 519].

аргументований погляд І.Р.Вихованця, – можливі такі ступені переходу в системі частин мови: 1) синтаксична, морфологічна і семантична субстантивація; 2) синтаксична, морфологічна і семантична вербалізація; 3) синтаксична, морфологічна і семантична ад'єктивація; 4) синтаксична і морфологічна адвербіалізація тощо [3, с. 28]. Зазначаємо, що на відміну від інших міжчастиномовних переходів, транспозиція інших частин мови у прислівник являє собою двоступеневий процес, що реалізується лише на синтаксичному та морфологічному мовних рівнях.

Дослідження специфіки відіменникової вербалізації представляє значний інтерес у сучасному українському мовознавстві, оскільки проблема дієслівної транспозиції, її різновидів і ступенів реалізації, незважаючи на тривалу історію вивчення, остаточно не розв'язана, у тлумаченні окремих положень у науковій літературі маємо певні розбіжності. Мету нашої статті вбачаємо у системному описі відіменникової вербалізації на матеріалі сучасної української літературної мови. Поставлена мета дозволяє реалізувати такі завдання: 1) з'ясувати сутність транспозиції; 2) висвітлити ті положення вчення про транспозицію, які для нас є основоположними; 3) визначити різновиди і ступені дієслівної транспозиції; 4) описати вііменникову синтаксичну вербалізацію; 5) висвітлити особливості відіменникової морфологічної вербалізації.

Дієслівна транспозиція засвідчує змогу інших частин мови переміщуватись із властивої їм первинної формально-синтаксичної позиції у вторинну, присудкову, формально-синтаксичну позицію дієслова. Здатність до вживання у присудковій формально-синтаксичній функції виявляють іменники (займенникові іменники), прикметники та прислівники [3, с. 291]. Вказані частини мови мають неоднаковий стосунок до категорії предикатності [4, с. 199]. Прикметники – виразники безпосередньої ознаки як невід'ємної властивості предмета і прислівники – назви ознак належать до класу предикатних слів, напр.: *Стежка ... була вузька (Ю.Мушкетик); ... у Греції*

навіть статуї **теплі** (Л.Костенко); Князь Василь **ловкий був** іще (М.Вінграновський); Сергій **здібний** до математики (І.Дзюба); І Володькові **зробилось радісно...** (У.Самчук); Мені без тебе **сумно** серед людства (Л.Костенко); Сироваці здалеку **видно Сліпу** (Ю.Мушкетик); **Краще** б уже сиротою бути, аніж мати такого батька! (О.Гончар); – Усмішка неба – це **гарно...**(О.Гончар).

До предикатних належать також вторинні іменники – виразники ознак та відношень, похідні від інших семантико-граматичних класів слів, напр.: *Думати про Єлку, уявляти її всіляко – йому сама **насолада*** (О.Гончар); *Невже для майбутніх здегенерованих поколінь ми тільки... **античність?*** (О.Гончар); *Смерть – **не кінець** боротьби* (В.Симоненко); *Я тільки й відаю, що **гріх** – це **кара, а кара – гріх*** (В.Слапчук). Іменники – назви конкретних предметів та прикметники, що виражають ознаку предмета через його стосунок до інших предметів чи явищ становлять у структурі мови сукупність непередикатних знаків.

Функціонування іменників у вторинній, предикативній, позиції стає можливим завдяки їхньому поєднанню (уможлиблює їхнє поєднання) з дієслівною морфемою-зв'язкою **бути** або морфемою-напівзв'язкою **стати**, рідше іншими напівзв'язками, котрі забезпечують необхідне дієслівне граматичне оформлення часу, способу, особи, зрідка – виду, напр.: *І **мати недбахою не була** ...*(О.Гончар); *Моя **сестра – печаль**, моя **сестра – Оленка*** (В.Слапчук); *... для всієї Європи слова «поляк» і «революціонер» **стали синонімами*** (О.Іваненко) *Улюблений **град** великого князя Володимира Святославовича, він і далі, упродовж двохсот років, **лишався** тимчасовою **резиденцією** київських князів...* (В.Малик). *... я вже **стала свахою** Петра* (Л.Костенко); *... краса їх душ **стає красою** світу, **обличчям** міст, материків, планет* (В.Симоненко).

Найбільш уживаною серед дієслівних зв'язок є морфема-зв'язка **бути**, яка в теперішньому часі, зазвичай, має імпліцитне вираження, напр.: *Людина –*

найцінніший у світі **капітал** (О.Гончар); Зрізи на пнях – наче **місяць** уповні (Л.Костенко); Ми – **символ** доби (В.Симоненко); ∴ Столиця осені – **зима** (В.Слапчук); А в нього брови – **крила** зозулі, А в нього губи – **келих** вина (В.Симоненко); – Зрештою, щастя – це найвищий **тонус** душі (О.Гончар); Життя – це божевільне **раллі** (Л.Костенко). Дієслівна зв'язка **бути** у складі синтаксичного дієслова, не змінює семантичної природи імені, а виконує суто граматичну функцію: ... Ніхто ніби й **не був** свідком цієї нічної сцени... (О.Гончар); Один **був** мужем вінчаним цариці (Л.Костенко);

У зв'язковій ролі трапляються також морфеми-напівзв'язки, які, поряд із синтаксичною, виконують семантичну функцію, надаючи присудкові додаткових лексичних відтінків: **ставати/ стати, виявлятися/ виявитися, залишатися/ залишитися, лишатися/ лишитися, зоставатися/ зостатися, робитися/ зробитися, називатися/ назватися, здаватися/ здатися**, та інші. Вказані дієслівні напівзв'язки диференціюються за видовою ознакою, пор.: ... очі її **стали** наче гудзики (Валерій Шевчук) і ... таких збирав, такі **ставали** в нього командирами (О.Гончар); а тільки в душі **лишився** дитиною ... (П.Загребельний) і – Жінки завжди **лишаються** жінками, – добродушно-насмішкувато зауважив Василь Михайлович (О.Іваненко); ...і я **роблюся** **деревом** гіллястим (В.Слапчук) і Відтак **зробився** гречин той баладою (Л.Костенко).

Іменник у присудковій позиції має велике морфологічне різноманіття, яке реалізується у відмінкових та прийменниково-відмінкових формах. З-поміж різноманітних відмінкових і прийменниково-відмінкових форм у функції присудка, зазвичай, закріпилися форми називного та орудного відмінків іменників, зрідка – знахідного з прийменником **за**. Називний, орудний і знахідний із прийменником **за** можуть використовуватися в однакових лексичних умовах [2, с. 224]. Особливості іменникової семантики зумовлюють вибір однієї з трьох форм: називний найчастіше вживається на позначення постійної ознаки суб'єкта, орудний і знахідний із прийменником **за**

передають, зазвичай, непостійну або нехарактерну ознаку суб'єкта, напр.: *Мій дід був храмостроїтель* (Л.Костенко); – *Це мій учитель і композитор Алоїз Вячеславович Єдлічка, – Гордій Павлович повів рукою, злегка вклонившись* (І.Пільгук); *Ілля був його фаворитом ...* (М.Вінграновський); *А хто буде арбітром ?* (В.Симоненко); *А ти була дощем* (В.Слапчук); *Павло Гейбо залишився за провідника* (Ю.Яновський); *Хай тим стане оце за диво, хто під регіт і плач жоржин йде косить поетичну ниву...* (В.Симоненко).

Спеціалізованими формами вираження присудка є звичайно форми називного та орудного відмінків іменників: *Сумління – річ тендітна і нудна* (Л.Костенко); *Ні, то не осінь* (В.Слапчук); *А он село, що зветься Лемеші* (Л.Костенко); *Тепер ти наш батько, ти будеш у нас паном* (М.Вінграновський); *Хлопці ставали трактористами і шоферами ...* (В.Симоненко); *... молодь не стала свідком надто гарячої суперечки, що вибухнула між Марією Олександрівною і Опанасом Васильовичем...* (О.Іваненко); *От старенька бабуся церківця, з недбало мальованими образами, стала такою пустою ...*(У.Самчук); *Чисте, святе це почуття завжди зостанеться найвищою піснею і життя, й мистецтва...*(О.Гончар).

Аналіз значного за обсягом фактичного матеріалу засвідчує: певний вплив на розподіл основних присудкових форм іменника має характер дієслівної зв'язки. Так, імпліцитний вияв дієслова-зв'язки *бути* зумовлює вживання іменників у формі називного відмінка, а експліцитне вираження зв'язок типу *ставати, виявлятися, залишатися, лишатися, зоставатися, робитися, називатися, іменуватися, вважатися* – переважно у формі орудного відмінка: *Северин Наливайко – ... грізний український селянський гетьман* (М.Вінграновський); *Україно! Ти – моя молитва, Ти моя розпука вікова ...* (В.Симоненко); *Твоє майбутнє – золоте поле дії, обрань, висувань* (О.Гончар); *... і Роман Аргір став імператором ромеїв* (П.Загребельний); *Хай вузьколобі звуть його ганьбою, А лицеміри – пасинком гріха. Нехай духовні покидьки й заброди Байстрям, безбатченком назвуть твоє дитя*

(В.Симоненко); *І хоч мій старший син аж кандидатом наук став, а теж не забував ні батька-матері, ні степ, ні чабанів* (М.Стельмах). У теперішньому часі за відсутності дієслівної зв'язки іменники можуть супроводжуватися вказівними частками **це, то, ось**, напр.: *А трати що ж – це канва історії* (Л.Костенко); *Скромна праця моя – то не пишна окраса ...* (В.Симоненко); *Поезія – це свято ...* (Л.Костенко); *Поезія – це завжди неповторність, якийсь безсмертний дотик до душі* (Л.Костенко); *Ліс, вода, простір — ото йому і гурток* (О.Гончар); *Гудок — то ж була пісня заводська!..* (О.Гончар).

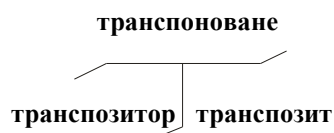
У граматичній структурі української мови називний відмінок у поєднанні з елементами типу **як, наче, неначе, ніби, мов, немов** (за наявності або відсутності дієслівних зв'язок) виражає присудкову ознаку порівняння: *Смуток нащадків – як танець бджоли* (Л.Костенко); *Вечеря наша була як у святих: риба, сіль та відварений у воді рис — жодних домішок цивілізації* (О.Гончар); *Ти була мені наче мати* (В.Симоненко); *Раби – як риби, замерзає кров* (Л.Костенко); *Вчорашнє – ніби сон ...* (В.Симоненко). *Я ... мов останній егоїст...*(О.Гончар).

Займенникові іменники також трапляються у функції присудка. У дієслівну синтаксичну позицію їх переводить морфема зв'язка **бути**, що, зазвичай, має імпліцитне вираження, напр.: *І хто вони? А ми хто? Хто ми? Хто ми?!* (Л.Костенко); *Ми з тобою просто – ти і я* (В.Симоненко); *А ти у мене хто?* (М.Вінграновський); *Хіба моя врода – це я?* (В.Симоненко); *Це був не я* (В.Слапчук); *... оце й є воно, оцей хміль і є кохання* (О.Гончар); *Ікс плюс ігрек – це будеш ти* (В.Симоненко); *А хто вона йому, кохана чи жона?* (Л.Костенко); *... воно – це я* (В.Слапчук).

Уживання іменників у синтаксичній функції дієслів сигналізує про їхню вторинність, похідність у межах первинного лексико-граматичного класу. Відрізняючись своїм лексичним значенням від дієслів, іменники набувають їхнього категорійного значення. У структурі речення їм властиві такі ж синтаксичні зв'язки та семантико-синтаксичні відношення до інших одиниць,

що й дієсловам. За синтаксичного переходу іменникова форма набуває лише синтаксичних особливостей дієслова, морфологічна належність вихідної частини мови не змінюється. Тому такий ступінь синтаксичних змін у системі частин мови вважається початковим, неповним. Більшість вербалізованих іменників перебуває на синтаксичній стадії дієслівного уподібнення.

Синтаксичний ступінь переходу іменників у дієслівну сферу можна представити у вигляді структурного графічного зображення. Вслід за Л.Теньєром, використовуємо знак ∇ , котрий за формою нагадує літеру Т – першу літеру в слові транспозиція. Така форма зображення вибрана не випадково, вона дає змогу графічно представити транспозицію, зокрема її складники: транспоноване (вихідна форма), транспозит (результат) і транспозитор (засіб транспозиції). Транспозит і транспозитор ми будемо розміщувати під горизонтальною рисою знака **Ошибка! Ошибка связи.**, а транспоноване відповідно зверху над горизонтальною рисою. Транспозит і транспозитор будуть розташовані в такому порядку, в якому вони слідують у потоці мовлення. З метою їхнього розрізнення будемо повертати відросток вертикальної риси в бік транспозитора:

Відіменникова синтаксична вербалізація, зазвичай, буде мати такий вигляд:

Дієслівна морфологічна транспозиція стає можливою завдяки позиційному закріпленню слів інших частин мови у присудковій функції. Її кваліфікують як вищий порівняно з синтаксичним ступінь змін у системі

переходу частин мови в дієслівний простір [3, 291-293]. На наш погляд, морфологічна транспозиція являє собою другий етап дієслівної транспозиції. Морфологічний ступінь дієслівного переходу властивий лише іменникам та прикметникам. Він здійснюється вибірково з урахуванням семантичного наповнення синтаксичних дериватів. Морфологізації, зазвичай, зазнають не всі вербалізовані іменники, а тільки ті з них, котрі є назвами людей за професією, видом занять, уподобаннями, соціальним становищем тощо. Морфологічне закріплення дієслівної синтаксичної позиції відбувається за допомогою суфіксів *-ува-* та *-и-*, які заступають граматично навантажений елемент присудка – аналітичну синтаксичну морфему-зв'язку *бути* в усіх її часових, а також особово-числових формах, пор.: *Я лікар* → *Я лікарюю*; *Я буду лікарем* → *Я лікарюватиму*; *Я був лікарем* → *Я лікарював*; *Я був би лікарем* → *Я лікарював би* і т. д. Унаслідок відіменникової морфологічної вербалізації в сучасній українській мові виникла велика група відіменникових дієслів зі словотвірним значенням «бути кимсь за професією, видом занять, соціальним становищем тощо»: *вівчарювати (вівчарити), вчителювати, директорувати, ковалювати, рибалити, кухарити (кухарювати), кушнірувати, маклерувати, мірошникувати, пасічникувати, столярувати, теслювати (теслярувати), токарювати, спонсорувати, козакувати, парубкувати, дівувати, жебракувати* та ін., напр.: *Батько з діда-прадіда кушнірує, обшиває гусятинців кожухами (М.Вінграновський); ... одні рибалють на річках і затоках, солять, в'ялять чи коптять рибу ... (М.Вінграновський); Чи вже нагулялася, надівувалася? Будеш, дитино, не раз нарікати, але не вернеться (У.Самчук); Це було давненько, коли я ще парубкував...(І.Пільгук); Будеш у поході при мені — товмачем, а також ... кухарем (—> кухарюватимеш), доглядатимеш коней (В.Малик); Ми вертали на обжиті місця, а Борис Павлович їхав рибалити (В.Дрозд); – Ми ще в Немирові разом учителювали,– вів далі Опанас Васильович (О. Іваненко).*

Подібно до описаних вище утворилась і група відіменникових дієслів із семантикою «робити схожим із кимось за звичаями, поглядами, мовою, культурою тощо»: **англізувати, мадяризувати, онімечити, онімчувати, ополячувати, ополячити, обусурманити, обуржуазити, орусичити, орусичувати, русифікувати, українізувати** і под.

Здатність до перетворення на дієслова виявляють також ті іменники, котрі при дієсловах дії виконують роль валентно залежних об'єктних компонентів. Це, зазвичай, іменники зі значенням знаряддя та засобу дії, пор.: **обробляти бороною (дисками, котками, мотигою) —> боронувати (дискувати, коткувати, мотижити); покривати гіпсом (асфальтом, смолою, бронзою, золотом, сріблом тощо) —> гіпсувати (асфальтувати, смолити, бронзувати, золотити, сріблити), напр.: І небо золотиться – І списа золотить (М.Рильський).** Як бачимо, вказані дієслова виникли внаслідок редукції дієслівного компонента і заміни його дієслівними суфіксами **-ува-** та **-и-**, що приєдналися до іменникових компонентів зі значеннями знаряддя або засобу як кореневих морфем. Зрідка на дієслова можуть перетворюватися і займенникові іменники. Специфіка цих дієслів виявляється в тому, що їхнє утворення пов'язане з валентно залежним від дієслова зі значенням дії займенниковим іменником – виразником функції об'єкта дії і словотворчим засобом його морфологічної вербалізації виступає суфікс **-ка-**, пор.: говорити, повторювати «я» —> **якати**; говорити, питати «хто?» —> **хтокати**; звертаючись до кого-небудь, казати «ти» або «ви» —> **тикати, викати**. Вказані дієслова мають вузьку сферу вживання: переважно розмовне мовлення.

Подібно утворюються поодинокі дієслова і від займенникових іменників. Відмінним є тільки те, що валентно залежний від дієслова зі значенням дії займенниковий іменник є виразником функції об'єкта дії, а словотворчим засобом його морфологічної вербалізації виступає суфікс **-ка-**, пор.: говорити, повторювати **«я»** —> **якати**; говорити, питати **«хто?»** —> **хтокати**; звертаючись до кого-небудь, казати **«ти»** або **«ви»** —> **тикати, викати**. Вказані дієслова мають вузьку сферу вживання: переважно розмовне мовлення.

Обидва випадки ілюструють етап відіменникової морфологічної вербалізації за допомогою словотворчих суфіксів, відмінним є лише те, що вони репрезентують у структурі похідних дієслів повнозначні одиниці зі значенням дії, які входили до складу різних базових дієслівно-іменникових сполук. «Саме тому дієслова, що утворені на основі дієслівно-іменникових сполук,— на думку І.Р.Вихованця, — представляють тип відіменникових утворень, який перебуває на межі морфологічного та семантичного ступенів переходу іменників у дієслова» [с. 292].

Синтаксичні дієслова у граматичній структурі української мови можуть утворювати корелятивні пари з морфологічними дієсловами, пор.: *Дід Захарко був коваль (О.Довженко) і Дід Захарко ковалював;* *А хто буде арбітром ? (В.Симоненко) і А хто арбітруватиме;* ... *ти будеш у нас паном (М.Вінграновський) і Ти у нас пануватимеш;* *Він жив у Дорошенка в Немирові, тепер у чернігівській гімназії, де учителем є Ілля Петрович і ... він жив у Дорошенка в Немирові, тепер у чернігівській гімназії, де учителює Ілля Петрович (О.Іваненко)* У наведених прикладах зіставлявані кореляти споріднені тим, що один з них має непохідну основу, яка стала матеріальною словотворчою базою для утворення за допомогою словотворчого афікса нового слова. Звертаємо увагу на те, що в синтаксичних дієсловах носіями дієслівних категорій — часу, способу, виду — є аналітичні синтаксичні морфеми-напівзв'язки, відповідні ж морфологічні дієслова вказані дієслівні категорії

реалізують переважно власним фонемним складом. Морфологічні дієслова у семантико-синтаксичній структурі речення найчастіше наділені такими ж синтагматичними особливостями, що й вихідні синтаксичні дієслова. Зазвичай, вихідний предикат є одновалентним, то й відповідно валентність похідного предиката переважно не виходить за межі одного залежного компонента, якщо ж вихідний предикат у певному значенні є двовалентним, то здатність до двовалентності виявляє і похідний предикат, пор.: *Він там був учителем і ... він (чоловік) там учителював (О.Іваненко); І небо списа робить золотим і І небо ... списа золотить (М.Рильський).*

Отже, перехід у дієслівну сферу для більшості вербалізованих іменників завершується тільки синтаксичним уподібненням. І лише незначна частина відіменникових синтаксичних дієслів зазнає морфологічної стадії перетворень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті.– К.: Наук. думка, 1988.– 256 с.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник.– К.: Либідь, 1993. –368 с.
3. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця.– К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004.– 400 с.
4. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.
5. Гак В. Г. Транспозиція // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990.– С.519.
6. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса.– М.: Прогресс, 1988.– 654 с.